

правопису, бо там ніхто нічого не зрозуміє, то наказують нам урочисто святкувати своє закабалення від Росії, так звані Переяславські угоди, то вирішили, що ми повинні писати підручники з історії України для наших дітей разом з московськими ідеологами. Такого ще світ не знав і не бачив.

Я торкнувся лише принагідно успіхів української термінології та термінографії і її тіневих сторін. Ми багато втратили за десять років Незалежності, бо якщо у підвалинах термінологічної справи лежали би національні інтереси, український інтелектуальний потенціал міг би зробити значно більше в багатьох галузях, у тому числі і на шляху стабілізації термінологічних систем.

1. Відомості почерпнуті з роботи: Комова М.В. Українська термінологічна лексикографія 1948 – 2000 // Львів, 2002. – 84с. 2. Кочан І. Українське термінознавство на сучасному етапі// Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С.101–107; Наконечна Г. Термінологічне словникарство сьогодні// Там само. С.108–114; Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. Бібліографічний покажчик.-Львів, 1999. – 360с. 3. Непійвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К., 1997. 303с. 4. Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 215с.; Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сучасність. – Львів, 1999. – 112с. 5. Їх офіційних назв не перераховуємо через брак місця. 6. Інтерв'ю з митрополитом УГКЦ кардиналом Любомиром Гузаром// газ. "Поступ" (Львів) 21–27.03.2002, № 40, с.9. 7. Рицар Б., Рожанківський Р. Порівняльний аналіз термінів з нормативних документів і словників// Вісник Державного ун-ту "Львів. політехніка". Проблеми української термінології. Мат. 6-ї МНК. Львів, 2000. – С.11–19.

Оксана Микитюк

Національний університет "Львівська політехніка"

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ

© Оксана Микитюк, 2002

У статті проаналізовано універсальність іменника для творення наукових назв, показано багатоплановість та умовність низки лінгвістичних вимог до терміна, виявлено переосмислення ряду термінів у зв'язку зі змінюваністю поняття норми, доведено, що використання слова в первинному значенні у загальнонавчальній лексиці і в похідному значенні у термінолексичній, існування синонімічних рядів – одна із загальних закономірностей розвитку лексичного значення слова, зокрема терміна.

The article views the universal feature of a noun as a means of creating scientific terms, displays multidimensional and conventional character of certain linguistic requirements to the term, reconsiders a number of terms as a result of norm changeability, proves that the use of primary meaning of neutral vocabulary and secondary meaning in specialised vocabulary, as well as the existence of synonymic set is one of the language universals of word meaning development term, in, particular.

Нормування та стандартизацію термінів можна усвідомити лише за умови детального вивчення їх як функціонального різновиду загальнолітературної лексики. І.Огієнко писав: "Справа наукової термінології – це дуже складна й важлива справа. Термінологія не постає

відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духовного життя, потребує державницької традиції для свого усталення. А духовно українська інтелігенція останні шість віків (XV – XX) усе жила в чужій культурі... Ось тому вироблення української наукової мови ніколи не йшло в нас нормальним шляхом” [9, с.250]. На формування термінології впливають як мовні чинники, зумовлені рівнем розвитку лексичної системи, так і екстралінгвальні фактори, які залежить від рівня розвитку науки і техніки. Крім того, постійне виникання нових понять створює проблему і нових номінацій, які творять спеціалісти і, отже, певним чином надають термінові суб’єктивного характеру.

Термінна лексика будь-якої галузі знань, що є назвами різноманітних наукових понять, утворює складну систему найменувань, серед яких є майже всі самостійні частини мови. У мовознавчій літературі неодноразово порушувалося питання про те, чи іменник є настільки універсальним, щоб бути єдиним засобом вираження усіх різновидів термінних значень. В.Даниленко проаналізувала інші частини мови (прикметники, прислівники, дієслова) у функції термінів і зробила висновок: і прикметники, і прислівники, і дієслова найповніше розкривають своє значення тільки як складові терміна-словосполучення, а “для словника найбільш прийнятною формою є іменник” [3, с.57]. На думку Г.Винокура, дієслівність у “технічній термінології використовується не у формі самих дієслів, які не можуть бути виразниками логічного суб’єкта, а у формі абстрактних іменників, які зберігають значення дії, але поєднують його зі значенням абстрактної предметності” [1, с.12]. Тому в термінології переважають іменники, у тому числі й віддієслівні, що пояснюється природою терміна, його семантичною звуженістю ознаки зображуваного, великим обсягом змісту [13, с.29].

Основу термінолексики в переважній більшості складають іменники, значення яких має різний ступінь абстрактності чи узагальнення. Абстрактні іменники характеризуються властивою лише для повнозначних частин мови номінативною функцією – називати об’єкти і передавати поняття. Ще Георгій Кониський вважав, що у процесі називання людський розум здійснює дві операції: перша це сприймання певної реалії і створення поняття про неї; друга – це абстрагування, де розум “діє між такими образами або зображеннями речей, ніби між якимись межами, чи термінами, які не може перейти, і саме через це термін називається навіть крайностями (краями)” [7, с.64].

Абстрагованим є визначення самого поняття “термін” і в сучасній лінгвістиці, що зумовлено рядом чинників. Зокрема:

- термінне значення встановлюється в процесі свідомо передбачуваної домовленості;
- термін набуває певного лексичного значення в терміносистемі, існування якої залежить від розвитку науки, яку ця термінологія обслуговує;
- лінгвістичними вимогами до терміна є лаконічність, однозначність, відсутність синонімів, емоційного забарвлення.

Термін можна вивчати у різних понятійних планах, наприклад: одні вчені розглядають термін у контексті професійного мовлення, номенклатурних знаків тощо [10, с.66–67], інші зіставляють номенклатурні знаки і терміни [8, с.60–62], ще інші протиставляють предметні терміни і власне-терміни [6, с.17].

Відповідно до поняття про денотат і сигніфікат і, отже, до конкретного та абстрактного значення, є розмежування типології термінів на предметні і власне-терміни. З.Комарова, вивчаючи семантичну структуру спеціального слова, усі терміни поділяє на предметні, у семантиці яких на першому плані є денотати, напр., *сівалка, поле*, та власне-

терміни, які передають наукове поняття, тобто на перший план у їх семантиці виступає сигніфікат, напр., ... *озимість, мутація, фітогенез...*" [6, с.17]. Отже, у науковій літературі терміни поділяються на слова з абстрактним і конкретним значенням.

У системі абстрактних іменників-термінів зміна семантики найчастіше відбувається шляхом метафоричної номінації, суть якої полягає в перенесенні найменування певного предмета (явища) на інший через подібність чи збігання певних суттєвих ознак двох предметів. Наприклад, у науковій галузі стають термінами загальноновживані абстракти *биття, виникнення, вкладання, границя, групування, дія, діяння, імовірність, мить, момент, мотання, наявність, розбіжність* тощо. Нове термінне значення входить у смислову структуру слова як самостійне, поєднується з іншими значеннями цього слова відношенням семантичної похідності, отже, за обсягом інформації в цих словах можна розглядати (за О.Потебнею) загальноновживане близьке значення і термінне далеке, яке в конкретній термінології передає наукове поняття. Слова такого типу у мовознавчій літературі називають по-різному. А.Хаюгін, наприклад, пропонує розмежовувати термінологію (термінів одиниці, використовувані в термінних матеріалах) і термінну лексику (термінів одиниці, що вживаються в нетермінних матеріалах, пропонуючи для останньої назву "терміноїди" [15, с.27; див. також 10, с.66]. Пор. ще точку зору, у якій терміноїдами (або провізорними словами (Б.Комаровський), або напівтермінами (С.Шелов), або передтермінами (В.Лейчик)) вважають "спеціальні слова, що перебувають на шляху становлення термінів, але поки що недостатньо визначені за змістом" [6, с.20]. На нашу думку, абстракти, що є складовими загальноновживаного словника і лексики спеціального призначення доцільно називати (за проф. І.Коваликом) **частково термінізованими словами** [5, с.22].

Таким чином, із загальноновживаної лексики у термінну переноситься звукова оболонка, яка в термінології уточнює семантику певної лексеми, найчастіше внаслідок звуження значення загальноновживаного слова. Метафорична номінація – це подвійний процес: "з одного боку, це поповнення новими значеннями, новими найменуваннями окремої термінологічної системи або галузі термінології – інакше кажучи – виникнення нових слів, а з іншого, з точки зору загального словникового складу мови, – це розширення значень, набуття нових термінологічних значень словами загального словникового складу мови" [12, с.137]. Отже, виникання термінних значень у загальноновживаних словах пов'язане з проблемою полісемії. Наприклад, абстрактний іменник *байдужість* використовується в сучасній українській мові з єдиним значенням – "стан і властивість за знач. *байдужий*: який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавлення" (СУМ, I, 90). Однак у технічній термінології тлумачення цього абстракта інше – "який не піддається жодному впливові" (СУМ, I, 90; РУТС, 24). Іменник *варіація* як загальноновживане слово означає: "1) видозміна елементів чого-небудь при збереженні основних; 2) видозміна основної музичної теми, мелодії або її супроводу" (СУМ, I, 293). Цей же ж іменник є спеціальним словом у галузі біології – "деякі відхилення від основного типу у тварин і рослин..." (СУМ, I, 293). Лексема *виникнення* має таке тлумачення: "стан за знач. *виникнути*: 1) зароджуватись, ставати дійсним; 2) показувати, ставати видимим" (СУМ, I, 440), однак у технічній термінології цей абстракт входить у складений термін – *виникнення коливаль* (СУМ, I, 440; РУТС, 56). Книжний іменник *екзальтація*, загальновідомий зі значенням "надмірне захоплення чимось, збудження під впливом чого-небудь" (СУМ, II, 455), змінює свою семантику в галузі хімії, уточнюючи поняття оптичного процесу. Лексема *момент* має такі

значення: "1) те саме, що *миць*; 2) певний проміжок часу, етап у житті, у розвитку чого-небудь; 3) окремий бік якогось явища..." (СУМ, ІУ, 793); але цей іменник стає терміном астрономії (*момент сходу*), авіації (*момент відновний, момент обертальний*), механіки (*момент міцності, момент пусковий*) та ін. Внаслідок зміни найменування виник частково термінний іменник *ослаблення*, первісне значення якого стосувалося характеристики фізичних сил людини, а термінне трактування – "дія і стан за знач. *ослабити*: робити менш пружним, менш натягнутим; *попускати, розслаблювати*" (СУМ, У, 770). Вільно використовуване у загальнонавчальній лексиці слово *старіння* означає "дію і стан за знач. *старіти*: ставати старим або старішим" (СУМ, ІХ, 658), а в металургії та інших суміжних дисциплінах термінне значення є таким: "зміна форм і властивостей речовини під впливом різних фізико-хімічних умов або з бігом часу" (СУМ, ІХ, 658) та використовується переважно зі словами *старіння ізоляції, металів* та ін. Аналогічно (як загальнонавчальні і як частково термінізовані) можна характеризувати такі абстрактні іменники: *закінчення* ("1) дія за знач. *закінчити*: доводити що-небудь до кінця, до завершення; 2) кінцева частина, кінець чого-небудь; 3) (*грам.*) змінна частина слова, що додається до його основи..." (СУМ, ІІІ, 144)); *зусилля* ("1) напруження фізичних, розумових або духовних сил, необхідне для виконання, здійснення чого-небудь; 2) (*техн.*) сила, потрібна для виконання певної роботи" (СУМ, ІІІ, 732)); *недостатність* ("1) абстр. іменник до *недостатний*: менший, ніж вимагається, ніж потрібно; який не відповідає певним вимогам; 2) (*мед.*) порушена функція якого-небудь органу, що не відповідає фізіологічним потребам" (СУМ, У, 299)). Загальнонавчальний іменник *оборот* стає терміном сільського господарства – "перевертання з одного боку на інший" (СУМ, У, 552), а також терміном економіки і фінансів – "комерційна операція, торгівля" (СУМ, У, 552). Частково термінізоване значення можна простежити і в таких загальнонавчальних словах: *ввід* (*юр., техн.*), *гучність* (*фіз.*), *дутьтя* (*техн.*), *експромт* (*муз.*), *заперечення* (*філос.*), *імпульс* (*фізл.*), *комбінація* (*спорт.*), *кон'юнктура* (*ек.*), *нерівність* (*мат.*), *рівність* (*мат.*), *символ* (*мат., фіз.*). Розширення семантики загальнонавчаного слова відбувається у різних терміносистемах – технічній, математичній, економічній, астрологічній, фізичній, граматичній, музичній, що свідчить про системність цього процесу в українській мові.

Учені дотримуються думки, що кінцевою метою термінологічної роботи є розроблення системи правильних однозначних термінів у різних галузях науки та закріплення (де це можливо) за кожним науковим поняттям одного слова, що сприятиме забезпеченню вимоги до терміна: одне поняття – одне слово і приведе до вдосконалення термінології тієї чи іншої галузі науки, забезпечить точність передавання інформації, дозволить легко і швидко знайти термінний еквівалент в іншій мові. Однак вимога однозначності терміна та відсутності синонімів є лінгвістичною мрією, оскільки багато термінів виникає в результаті зміни номінації загальнонавчальних слів, що й призводить до виникнення полісемії.

Найчастіше синоніми виникають у результаті взаємодії запозиченої та власне української лексики. Якщо порівняти кількісно власне-українські лексеми (*віднімання* (*мат.*), *затоварювання* (*ек.*), *освітленість* (*фіз.*), *скам'яніння* (*геол.*)), запозичені абстракти (*агломерація* (*мет.*), *асинхронізм* (*ел.*), *магнетизм* (*фіз.*), *фоссилізація* (*мін.*)), абстрактні іменники, у складі яких є запозичені корені чи афікси, тобто гібридні (*диференціювання* (*мат.*), *озонування* (*хім.*), *розасигнування* (*фін.*), *фінансування* (*ек.*)), то найчисельнішими є

запозичені терміни-абстракти, які потрапляли в українську мову разом з певним поняттям. На основі порівняльного аналізу різних словників, які відіграли значну роль в унормуванні термінології і сприяли кодифікації лексичної норми української літературної мови, можна простежити випадання абсолютних синонімів з терміносистеми певної наукової галузі. Так, у 20-ті роки у національній технічній термінології переважали власне-українські терміни, тому поняття, яке в сучасній українській мові означається терміном *діаметр* (РУТС, 110), передавалося власне-українськими словами *поперечник* (Шел., 24), *прогін* (Дубр., 16), *проліт* (Дубр., 16). Сьогодні є намагання усталити терміни-абсолютні синоніми *діаметр* (*діаметр*) і *поперечник* (див. СЕТТ, 9; СНМ, 48), які, без сумніву, можна використовувати як терміни. У виданнях ІУНМ зазначено термін *сторч* (Шел., Сад., 24; Дубр., 45), який науковці пропонують унормувати знову (див. НТС, 58; СНМ, 136) поряд з терміном-дублетом *перпендикуляр* (РУТС, 357; НТС, 58; СНМ, 136). Термінне значення полісеманта *заряд* (*фіз., ел.*) (РУТС, 143) вступає в синонімні зв'язки із загальноновживаним іменником *наснага* (Шел., Сад., 83; Шел., 32; СЕТТ, 10), який укладачі сучасних лексикографічних праць пропонують усталити як нормативний термін (див.: СЕТТ, 10). А.Вовк уважає, що іменник *заряд* належить до “лексичних росіянізмів, тобто живцем узятих російських слів”, і нормативним, на його думку, є слово *наснага* [2, с.92]. Котре з тих слів увійде в термінологію, ймовірно, вирішить практика.

Очевидно, варто на певному етапі вживати як власне-український, так і запозичений термін, а практика їх використання відбере один. Правильною є, на наш погляд, позиція Р.Смаль-Стоцького: “Боротьби проти запозичених слів узагалі не можна виправдати вже тому, що запозики старі, як цивілізація, і без них не обходилися найсамостійніші мови. Народ не боїться запозичених слів, так само як не боїться запозичених ідей: і те, й друге безперечно стане його набутокм і одержить у майбутньому своєрідний національний відповідник” [14, с.69]. Однак щодо іншомовних слів в українській мові існує й інша думка: “Наше суспільство переживає доволі складну фазу запозичення слів, в які прагне вкласти свій зміст. Однак, процес профанації українського слова триває вже давно. Особливо напруги він набув у період тоталітаризму, коли слово було отруєне ідеологією і втрачало свою первісну змістову наповненість. Тепер іде окупація суспільної свідомості зденационалізованим, інтерінформативним словом, максимально відчуженим від національного контексту” [4, с.26].

Говорячи про доцільність/недоцільність використання того чи іншого терміна, про пріоритет запозиченого чи власне-українського, необхідно пам'ятати, що лінгвістичні вимоги нормативності можуть мати лише рекомендаційний характер, а останнє слово повинно залишатися за фахівцями. Щодо абстрактних іменників слушною вважаємо думку О.Пінчука, який зазначає, що такі терміни не можуть бути стандартизовані у концептуальному плані, адже “переважна частина абстрактних наукових термінів перебуває у стадії розвитку, зазнає переосмислення і стосується явищ, які на сьогодні є об'єктом пізнання” [11, с.52].

Тому безперервний процес розвитку семантики однозначних слів (у тому числі термінів) у багатозначні, вживання слова в загальноновживаній лексиці у первинному значенні, а в термінолексичній – в похідному, існування синонімних рядів – одна із загальних закономірностей розвитку лексичного значення слова, зокрема терміна. Крім того, лексико-семантичні процеси в термінології (синонімія, багатозначність тощо) – це реальні процеси,

зумовлені традицією функціонування термінів, неможливістю довільного вилучення їх із системи. Ідея “створення універсальної мови з ідеально-однозначними термінами” [11, с.50] теоретично неспроможна, адже полягає в ігноруванні пізнавальної функції мови. Закріпити єдине значення за кожним терміном неможливо і на практиці, логічно це неминує спричинити ситуацію “зачарованого кола” і мова не зможе відображати прогресу людської думки.

Підсумком до сказаного є:

- найбільш досконалим засобом для творення наукових назв є іменник;
- поняття терміна в сучасному мовознавстві є багатоаспектним і передбачає низку лінгвістичних вимог;
- процес набуття нових значень є розширенням семантичної структури слова;
- метафорична номінація є характерною для творення термінів;
- вторинне найменування, зумовлене розвитком понятійної системи певної галузі знань, є виявом мовної економії;
- термінні синонімні ряди значно вужчі ніж синонімні гнізда загальноповсякденної лексики;
- однозначність терміна реалізується в певній терміносистемі.

СНМ – Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. – К., 1997. – 254с. Дубр. – Дубровський В. Російсько-український технічний словник. – К., 1926. – 104с. НТС – Короткий російсько-український науково-технічний словник / Укл. Ю.Токарський. – Л., 1994. – 115с. СЕТТ – Панфілов В. Короткий російсько-український словник електротехнічної термінології. – К., 1993. – 34с. РУТС – Російсько-український технічний словник / Уклали Матійко М.М., Матійко О.М., Родзевич Н.С. та ін. – К., 1961. – 648с. СУМ – Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т. 1-11. Шел., Сад. – Шелудько І., Садовський Т. Словник технічної термінології (Загальний). – К., 1928. – 588с. Шел. – Шелудько І. Словник технічної термінології. Електротехніка. – К., 1928. – 248с.

1. Винокур Г.О. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. Сборник статей по языковедению. – М., 1939. – Т.У. – С.3–54.* 2. Вовк А. *Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР // Сучасність. – 1979. – Ч. 7–8. – С.19–20.* 3. Даниленко В.П. *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии / Отв. ред. В.П.Даниленко. – М., 1971. – С.7–67.* 4. Жулинський М. *Духовна справа по втраченій Батьківщині. – К., 2000. – 65с.* 5. Ковалик І.І. *Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Вісник Львівського університету ім. І.Франка. Серія філологічна. Вип. 6. – 1969. – С.19–23.* 6. Комарова З.И. *Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. – Свердловск, 1991. – 156с.* 7. Кониський Г. *Філософські твори. У двох томах. – К., 1990. – Т.1. – 494с.* 8. Овчаренко В.М. *Структура і семантика науково-технічного терміна. – Харків, 1968. – 71с.* 9. Огієнко І. *Історія української літературної мови. – К., 1995. – 294с.* 10. Осипенко З.М. *Різновиди термінів і їх семантичні особливості // Мовознавство. – 1974. – №2. – С.65– 69.* 11. Пінчук О.Ф. *Деякі методологічні питання стандартизації термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965. – С.137 – 165.* 12. Родзевич Н.С. *Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965. – С.137 – 165.* 13. *Склад і структура термінологічної лексики української мови / Відп. ред. А.В. Крижанівська. – К., 1984. – 194с.* 14. *Смаль-Стоцький Р. Українська мова в совєтській Україні (матеріяли і завваги). – Варшава, 1936. – 272с.* 15. Хаютин А.Д. *Общепотребительная лексика в политехническом словаре // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1976. – С.27–31.*